

TUVACADA BİR GRAMERLEŞME ÖRNEĞİ: DEERZİ

A Grammaticalization Case in Tuvan: Deerzi

Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU*

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 187-198

Öz: Bu çalışmanın konusunu Tuvacada *de-* fiilinden gelişen *deerzi* [de- (F) -er (SF) +zi (İYE)]'nin anlam ve işlevini değiştirmesiyle gramerleşmesi, yardımcı fiil olarak kullanılması oluşturmaktadır. Türkçenin tarihî devirlerinden bu yana metin sıklığı çok fazla olan bir fiil,*de-* fiilinin Tuvacada bağımsız bir sözlüksel birimken bazı morfemlerle (burada SF ve İYE) *anlamsızlaşma* (desemantication), *kategorisizleşme* (decategorialization), *ses indirgemesi* (erosion) gibi gramerleşme süreçlerini geçirerek gramatikal bir işaretçi durumuna gelmiştir. Bu makalede gramerleşme ile ilgili kısa bir bilgiden sonra *deerzi*'nin yapısı, anlamı, işlevleri ve bu yapının alternatif kullanımları örneklerle gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gramerleşme, *de-* fiili, *deerzi*, Tuvaca.

Abstract: The basis of this study consists of the grammaticalisation process of *deerzi* [de- (V) -er (PART) +zi (POSS)] derived from Tuvan verb say, its evolution in terms of meaning and function and its final usage as an auxiliary verb. Have always been a high textual density since the early period of Turkish language, the verb say has derived from an independent lexical unit to a grammatical marker after gone through the grammatical processes such as desemantication, decategorialization, erosion by some morphemes (Part. and Poss. here). In this study structure, meaning, functions and alternative usages of *deerzi* is tried to be shown with the examples attached after a brief information about grammaticalisation is given.

Keywords: Grammaticalization, the verb say, *deerzi*, Tuvan.

Giriş

Diller, ortaya çıktığı andan beri sürekli bir değişim ve gelişim süreci içindedirler. Dilin “canlı bir varlık” olarak algılanması ve tanımlanmasının temelinde, onun belli bir zaman ve mekânda doğması, büyümesi, gelişmesi, evrilmesi ve sonunda ölmesi yatmaktadır. Dilin gelişmesi ve değişmesiyle, dildeki unsurların farklı işlevler kazanması, bu sürecin bir parçası olmuştur. Bu olgudan hareketle burada *gramerleşme* (İng. Grammaticalization, Alm. Grammatikalisierung) terimi üzerinde durmak gerekir.

Gramatikal biçimlerin ortaya çıkışıyla ilgili yapılan çalışmalarda, araştırmacıların (Humbolt 1825, Gabalentz 1891, Meillet 1912; Krş. Gökçe 2013: 21-23) üzerinde durdukları konu gramerleşmedir. Gramerleşme terimi dilbilimi alanına ilk kez Saussure'ün öğrencisi Antoine Meillet tarafından dahil edilmiştir (Lehmann 2002: 1, Gökçe 2013: 21, Demirci 2008: 131). Meillet'e göre gramatikal biçimler iki süreçte

* Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı, İzmir/ TÜRKİYE.
Gönderim Tarihi: 01.02.2016 / Kabul Tarihi: 12.04.2016

ortaya çıkar. Birinci süreçte örneksene (analogy), ikinci süreçte ise “bağımsız bir sözcüğün gramatikal unsur rolüne geçişi” (Gökçe 2013: 23) yani gramerleşe me söz konusudur. Konuyla ilgili bir başka araştırmacı Kurylowicz “The evolution of grammatical categories” adlı makalesinde, gramerleşeşmenin sadece bağımsız bir sözcüğün bir morfeme dönüşmesini değil, daha düşük bir gramatikal statüden daha yoğun bir gramatikal statüye değişmeyi de içerdiğini ifade etmiştir (1965: 69, Krş. Lehmann 2002: 6, Gökçe 2013: 25).

Lehmann *Thoughts on grammaticalization* adlı çalışmasında, gramerleşeşmenin bağımsız sözcüklerin gramatikal işaretilere gelişmesinin yanında tüm yapıların ve morfemlerin gramerleşeşmesinde birtakım semantik, sentaktik ve fonetik süreçlerin de etkileşim içinde olduğunu belirtir (2002: vii).

Gramerleşeşmeyle ilgili bir başka alışma Hopper ve Traugott tarafından kaleme alınan *Grammaticalization* adlı çalışmadır. Bu eserde araştırmacılar gramerleşeşmeyi iki farklı anlamda ele almaktadır. Onlara göre gramerleşeşme, gramatikal biçimlerin ne şekilde ortaya çıktığının ele almasının yanında gramerleşeşmiş yapıların zamanla daha yoğun bir gramerleşeşme sürecine geçmesini inceler (2003: 2; krş. Gökçe 2013: 27).

Heine ve Kuteva’nın konuyla ilgili önemli alışmaları *World Lexicon of Grammaticalization*’da gramerleşeşme teorisinin, gramatikal şekillerin ortaya çıkışı ve gelişmesiyle ilgilendiğini, teorisinin asıl amacının bu gramatikal yapıların nasıl ortaya çıktıklarını ve nasıl geliştiklerini açıklamak olduğunu belirterek gramerleşeşme süreçleri üzerinde dururlar. Yazarlara göre gramerleşeşme, birbiriyle ilişkili dört ana mekanizmayı içerir:

- a) anlamsızlaşma (desemanticization)
- b) genelleştirme (extension)
- c) kategorisizleşeşme (decategorialization)
- d) ses indirgemesi (erosion) (2002: 2).

Tüm bu bilgilerden hareketle, bu makalede Tuvacada bağımsız bir sözlüksel birim olan *de-* fiilinden gelişen *deerzi*’nin hangi süreçlerden geçerek hangi anlam ve işlevlerde bir gramatikal işaretleyici hline dönüştüğü ele alınacaktır.

1. Deerzi’nin Yapısı

deerzi de- fiil kökü, *-er* sıfat-fiil eki, *+zi* 3. teklik kişi iyelik ekinden oluşmuştur. Kelimenin yapısıyla ilgili dikkat çeken husus, Tuvacada 3. kişi iyelik ekinin ünlüyle biten isimlerde *+zI⁴* (*+zı, +zi, +zu, +z*); nszle biten isimlerde *+I⁴* (*+ı, +i, +u, +*) olmasına rağmen burada aykırı bir kullanımın varlığıdır. Sat, bu durumun *de-* fiili üzerindeki *-er* sıfat-fiil ekinin son nsznn zayıflığıyla ilgili olabileceğini belirtmiştir (1961: 63). Kullanım sıklığının çok fazla olduğu bir sözlük birimin, zamanla fonetik yıpranmalara maruz kalması doğal bir durumdur. *Deerzi*’de meydana gelen durum, gramerleşeşme süreçleri içinde yer alan ses indirgemesi (erosion)’nin farklı bir boyutunu göstermektedir. Burada imlaya yansımayan bir ses indirgemesinden bahsedilebilir. *de-* fiili üzerindeki *-er* sıfat-fiil ekinin */r/* nsznde gerçekleşen bu zayıflama (phonological weakening) kendinden sonraki ekin alomorfunun seçiminde rol oynamıştır: *de-er+i* yerine *de-er+zi*.

2. Anlamı ve İşlevi

Tatarintsev, etimolojik sözlüğünde (2002: 333) *deerzi*'yi *mest. nekto, kakoy-to* 'biri, herhangi biri' olarak anlamlandırmış ve kelimenin başka lehçelerde görülmediğini belirtmiştir. Şçerbak'ın çalışmasında (1987: 114) Tuvaca *deerzi*'nin *çto* 'ki' bağlacı görevinde kullanıldığı belirtilmiştir. Tatarintsev de Şçerbak'ın bu açıklamasının kabul edilebilir olduğunu söyler. Sat, adı geçen makalede *deerzi* ile ilgili kısa bir bilgi verir. Burada *deerzi*'nin, Rusça *to, çto* 'ki' ile karşılanan bir işaretleyici olduğunu ve gramatikal anlamlar kazandığını belirtir (1961: 63).

Fişlenen malzemeden tespit edilen tüm örnekler *deerzi*'nin farklı anlam ve işlevlere bürünerek gramerleştiğini göstermektedir. Bağımsız bir sözlüksel birim olan *de-* fiilinden gelişen bu yapı, gramerleşme süreçlerinden anlamsızlaşmaya maruz kalarak 'demek, söylemek' anlamını kaybetmiştir. *Deerzi* 'dendiği, denen şey' anlamından uzaklaşmıştır. "... bağımsız bir sözlüksel fiilin yardımcı fiilleşmesi sürecinde, fiilimsi özelliklerinden verdiği her türlü kayıp kategorisizleşme başlığı altında değerlendirilebilir" (Gökçe 2013: 34) açıklamasından yola çıkarak *de-* fiilinin kategorisizleşerek TTü'de *ol-(<bol-)* ~ *i- (<er-)* yardımcı fiili gibi bir işleve büründüğünü belirtmeliyiz².

2.1 İsimler Üzerindeki Anlam ve İşlevi

Bir isim ve bir yardımcı fiilden oluşan yapılar, Türk dilbilgisi kitaplarında *birleşik fiiller* terimi altında incelenmiştir (bk. Korkmaz 2003:791-800, Ergin 1998: 386-387, Karahan 2004: 73-76).Tuvacadada bir birleşik fiil kalıbıyla gördüğümüz isim + *deerzi* kuruluşunda yer alan, *de-* fiili, *ol- (<bol-)* ~ *i- (<er-)* cevher fiili görevinde ve *deerzi* cümlede Türkiye Türkçesine 'olacağı, olduğu' şeklinde aktarabileceğimiz bir anlamda kullanılmaktadır.

- (1) *Bo büğü çaa egele:şkinnerni natsional kulturanın, gumanitarlıy ertemnerniñ ça:rtıkçı dile:şkinleri çokka amıdralga bottandırarı berge de:rzi bildingir.* (TÇK, 76)

'Ulusal kültürün, bütün bu yeni girişimleri, sosyal bilimlerin yenilikçi arayışları olmadan hayata geçirmesinin zor olduğu anlaşılırdır'.

berge(İ) 'zor' + **de:rzi**

- (2) *V.L. Erençinñ parlattınyan 3 çı:ndızından ayyıda, parlattınma:n ajıldarı am-da: hõy de:rzin çoğa:lçınıñ arttırıp ka:n arhivi hereçilep turar.* (TÇK, 122)

'V.L. Erençin'in yayımlanan 3 antolojisinden başka hâlâ yayımlanmamış çalışmalarının çok olduğu yazarın geride bıraktığı arşivi kanıtlamaktadır.'

hõy: (İ) 'çok' + **de:rzin**

1 Rusça-Türkçe Sözlükte *çto*'ne' soru zamirinin 'ki' bağlacı anlamına da yer verilir. Ancak örnekte –DİK sıfat-fiil ekiyle bağlanmış bir cümle verilmiştir: *увзвествие о том, что он пуехал ...* 'onun geldiği haberi...' (Şçerbinin 1998: 661). Bu kullanım, Rusça *çto*'ki' yan cümle bağlacının Tuvaca *deerzi* yapısıyla işlevce örtüşüğünü doğrulamaktadır.

2 Türkçenin tarihi devirlerinde *de-* fiilindeki benzer bir gramerleşme sonucunda *tetir* '-dir' koşacı (copula) oluşmuştur. Konuyla ilgili olarak Erdal 2004: 325, Doğan, Özalan 2013'e bakılabilir.

- (3) *Inçalza-da: Nazınma: nın budu bayay de:rzin ol saktıp kelgen.* (KB, 124)
‘Fakat, Nazınmaa’nın ayağının kötü olduğunu hatırladı’
bayay: (İ) ‘kötü’ + **de:rzin**

2.2 Sıfat-Fiilli Kuruluşlardaki Anlam ve İşlevi

Birleşik fiillerin bir başka kalıbı sıfat-fiil ekiyle isimleşmiş olan fiillerle birlikte yardımcı fiillerin kullanıldığı kalıptır. Korkmaz’ın (2003: 801), bazı gramerlerimizde (Deny 1941: 465, Banguoğlu 1990: 482) “ karmaşık fiiller” (mudil fiiller, Verbe complexe) adı altında verildiğini söylediği bu tipteki kuruluşun isim unsuru bir sıfat-fiildir. Tuvacada da *de-* fiilinin gramerleşerek kullanıldığı kuruluşun ikinci tipi, sıfat-fiil ekli unsur üzerindeki yapıdır. *F-SF deerzi-* kuruluşunda *de-* fiili *i-* (<er-), *ol-* (<bol-) cevheri fiili işlevindedir.³ *Deerzi*’den önce kullanılan sıfat-fiil ekleri ise *-Vr* ve olumsuz *-BAS;* *-GAN* ve olumsuz *-MAA*n ekleridir. Bu yapının diğer sıfat fiil ekleriyle kullanımına ise rastlanmamıştır.

2.2.1 *-Vr deerzi* / *-BAS deerzi*

- (4) *Boydu-Ham çüvenin çügle şının çuga:la:r de:rzin bilip turza-da:, kara:-bile körbe:n çüvezinge kançap büzüre:r.* (KB, 191)

‘Boydu-Ham, bir şeyin sadece gerçeğinin söylendiğini (söylenir olduğunu) bilse de, gözüyle görmediği şeye nasıl inansın.’

çuga:la- (F) ‘konuşmak, söylemek’ –**ar** (SF) + **de:rzin**

- (5) *Uk bijikti oñ talazından solayay talazınçe nomçu:r de:rzi bildinip kelgen.* (TÇK, 51)

‘Bu yazının sağ taraftan sol tarafa doğru okunacağı (okunacak olduğu) anlaşıldı.’

nomçu- (F) ‘okumak’ –**ur** (SF) + **de:rzi**

- (6) *Çazın çajıp tarı:r ürezin örege bürüzünge turbas de:rzin Ina:jık bilir.* (KB, 71)

‘Inaajık, baharda ekilecek tohumun her evde bulunmadığını (bulunmaz olduğunu) bilir.’

tur- (F) ‘bulunmak’ –**bas** (SF) + **de:rzin**

3 Türk Dilinde *ol-* (<bol-) ve *i-* (<er-) yardımcı fiillerinin kullanımı sentaktik özellikleri ve işlevleri bakımından koşutluk gösterir. Zaman ve kip çekimlerinde birleşik yapıların ele alındığı bazı çalışmalarda bu koşutluk net olarak görülebilir. Gülsevin (1997: 219-220) “Birleşik yapılarda kullandığımız *i-* (<er-) fiili, Eski Türkçede “olmak” anlamındadır. Hatta günümüzde bile “ne *i-* düğü belirsiz adam” tabirinde, ‘olmak’ anlamını sürdürmektedir. ... *i-* (<er-) fiili ile aynı anlamda olan *ol-* (<bol-) fiili de, yardımcı fiil olarak fonksiyonlu (gramatikal) bir morfem özelliği gösterir” bilgisini verir. Ayrıca bazı çalışmalarda *ol-* yardımcı fiiliyle kurulmuş yapıların görünüş ve zaman özelliği üzerinde durulmuş bu yapılar detaylı olarak incelenmiştir. Aslan’ın ilgili makalesinde (2012: 11-30) “*ol-* yardımcı fiilli yapıların, *i-* fiili ile elde edilemeyen görünüş-zaman ilişkilerini ifade etme ve konuşma anına paralel, gerçek dışı zamanları anlatabilme yetileri” üzerinde durulur. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Özmen 2000: 1417-1426, Ergöneç 2006: 148-156, Ay 2011: 659-671.

2.2.2 –GAn deerzi / –MAAn deerzi

- (7) *Avgust 9-ta sport komitetiñ darıazı Mõngün-Tayğaje bisti çedirer ujurlug samolet Kızıldıñ aeroportunda xonupkan de:rzin dıñnattı.* (ADT, 51)

‘9 Ağustos’ta spor komitesinin başkanı, Mõngün-Tayga’ya bizi götürecek uçağın Kızıl havaalanına indiğini (inmiş olduğunu) bildirdi.’

xon- (F) ‘inmek (uçak için)’ –**up** (<-uvut-) (FFYE) –**kan** (SF) + **de:rzin**

- (8) *Ol turaska:ldar am-da:çedir ajıttınma:n, handır şınçilettinme:n de:rzin üstünde dopçulal badıtka:n boor.* (TÇK, 73)

‘O anıtların hâlâ yeterince açılmadığı ve iyice araştırılmadığını yukarıdaki özet doğrulamış olmalıdır.’

ajıttın- (F) ‘açılmak’ –**ma:n** (<-ma-gan) (SF), **şınçilettin-** (F) ‘araştırılmak’ –**me:n** (<-me-gen) (SF) **de-er+zın+Ø** (F-SF+İYE3+AKK)

- (9) *Inçalza-daa şaajilatkannarnıñ kayızı-daa amı-tınım ooçulañar dep dileve:n de:rzin dıñnadım.* (KB, 149)

‘Fakat, idam edilenlerin hiçbirinin, ‘benim canımı bağışlayın’ diye dilemediklerini duydum.’

dile- ‘dilemek, istemek’ –**ve:n** (SF) + **de:rzin**

2.3 Yancümle Bağlayıcısı (Subjunctive) Olarak Kullanımı

Türkçenin söz dizimiyle ilgili olarak Johanson (2007: 103), *sola dallanan cümle sentaksı, yani yönetilen-yöneten normu Türkçenin temel tipolojik özelliği olduğunu ve bu kalıpta sentaks açıdan bağımlı olan öge (yönetilen) baş ögenin önünde bulunduğunu* ifade eder. Tuvacada deerzi ile kurulan yapı, yönetilen-yöneten normuyla Johanson’ un belirttiği Türkçenin sözdizimi kalıbına uymakta, bağımlı yancümle oluşturma işleviyle baş ögenin önünde görev yapmaktadır.

- (10) *Bir-le duya:rında [turaska:ldarnı kamıyala:rın küşteldireri çuıula de:rzi] çuıya:jok.* (TÇK, 73)

‘İlk olarak, [anıtları korumayı güçlendirmenin önemli olduğu] şüphesizdir.’

Deerzi, cümlede belirtme hâli (akkusatif)⁴ veya yönelme hâli (datif) eklerini alarak

4 Sat ve Salzınmaa’nın hazırladığı Tuvaca gramerde belirtme hâli (akkusatif) eki olarak sadece +nı eki ve varyantları (+nı, +nı, +nu, +nü; +dı, +dı, +du, +dü; +tı, +tı, +tu, +tü) verilir. Ayrıca bir +n ekinden veya iyelikli kelimelerdeki durumdan bahsedilmez (Sat, Salzınmaa 1980: 114). İshakov ve Pal’mbah’ın Rusça kaleme aldıkları Tuva gramerinde ise belirtme hâli ekinin +nı (ve varyantları) olduğunu 1. ve 2. kişi iyelik eklerinden sonra da aynı şekilde olduğu ancak 3. kişi iyelik ekinden sonra +n şeklinde görüldüğünü yazarlar. Bununla ilgili verilen dipnotta ise bu +n’in, 3. kişi iyelik ekinin eski bir formunun son ünsüzü olarak ortaya çıkmış olabileceğini belirtirler (İshakov, Pal’mbah 1961: 130). Türk dilinde, 3. kişi iyelik ekli ismin belirtme hâliyle çekimiyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Eski Türkçede yalın isimlerle +(l) g, zamirlerden sonra +nl ve iyelikli isimlerle +n olmak üzere üç türlü belirtme hâli eki kullanılıyordu (Gabain 2000: 71, Ergin 1993: 220). Bazı araştırmacılara göre ise buradaki “n” sesi bir hâli ifade eden ek değildir. Burada hâl ekini (belirtme hâli eki) ifade eden morfem Ø’dür. “n” sesi ise kendinden sonra bir hâl ekini alması durumunda ortaya çıkan, 3. kişi iyelik ekinin bünyesinde olan bir sestir (bk. Tekin 1983: 10-17, Tuna 1986: 21-23, Gülsevin 1990: 187-190). Biz de bu çalışmada “n” ünsüzünü, 3. kişi iyelik eki ile birlikte +(z)l(n) şeklinde göstereceğiz.

da kullanılabilir. *İsim deerzi(n/nge)* ve *Fiil+(-Xr/-GAn/-BAs/-MAAn) deerzi(n/nge)* yapısının Türkiye Türkçesindeki anlam ve işlev karşılığını ise “isim + olduğu(nu)(na) / olacağı(nı)/(na)” ve “fiil+DIğI(nI)/(nA) / -(y)AcAğI(nI)/(nA)” oluşturmaktadır. Bu yapı, Johanson’un (1998: 60) “non-finiteclause”, “actionclauses” olarak tanımladığı **aksiyon cümleleri** yapısını oluşturur. *Örn. Orhan’ın bildiği.* Johanson bu cümleleri işlev bakımından şöyle betimler: “Türkçe ad soylu aksiyon cümleleri isim ve sıfat-fiil şekillerine (fiil isimleri, soyut eylem adları) dayanır ve tümleç cümleleri, yani yöneten bir yüklem çekirdeğinin aktantları olarak işlev görebilirler, mesela TT. gel-eceğ-in-e (gel+gelecek zaman SF+3. t.ş. iyelik+yönelme) emin-im (emin+1.t.ş. bildirme)”(2007: 110). Tuvacada *deerzi(n/nge)* ile oluşturulan yapı da *bitimsiz cümleler* oluşturur⁵ ve burada *deerzi* bir bağlayıcı (subjunctor) görevini yapmaktadır.

- (11) *Da:rtayı bayırlal xünü biske eve:ş eves solun çü:lderni körgüz de:rzinge dadaçalzavayn turıyan bis.* (ADT, 77)

‘Yarınki kutlamanın bize pek çok ilginç şey göstereceğine şüphemiz yoktu.’

körgüz- (F) “göstemek” –**er** (SF) **de:erzin+ge** (de:erzin+DAT) **dadaçalza-** (F) “şüphelenmek” –**vayn** (ZF) **tur-** (YRDF) –**gan** (Geçmiş ZE) **bis** (ŞZ)

Johanson, Türkçe bitimsiz cümlelerde bağlayıcıların seçimi ile ilgili yazısında Türkçede bağımlı yan cümlelerde bağlayıcı olarak görev yapan iki tip bağı öge olduğunu belirtir. Bunlar sıfat-fiilli (participial) ve isim-fiilli (infinitival) yan cümlelerdir (2013: 76). Sıfat-fiil bağlayıcılarıyla kurulmuş cümleler doğrudan bir olaya değil, olay hakkındaki bazı bilgilere işaret eder (2013: 87). Johanson’un belirttiğine göre, dilbilimciler, muhtemel bağlayıcı tipleriyle oluşumuna göre ana yüklemeleri sınıflandırma girişiminde bulunmuşlardır. Buna göre sadece {-DIG} ve {-(y)AcAK} ile oluşan yüklemelerin *emin ol-*, *fark et-*, *iddia et-*, *inan-*, *itiraf et-*, *öğren-*, *pişman ol-*, *reddet-*, *san-* gibi bilişsel yüklemeler (cognitive predicates) olduğu söylenmektedir (2013: 79). Bizim çalışmamızın konusunu oluşturan Tuvaca *de-* fiili üzerinde gördüğümüz tek sıfat-fiil şekli –*er* (bu ek Türkiye Türkçesinde –DİK, ve -(y) AcAK⁶ ekine karşılık gelir) eki ve üzerinde 3. kişi iyelik eki +(belirtme)+(yönelme) ile kurulan cümlelerin yüklemelerinin de bilişsel yüklemeler olduğu görülmüştür. Bunlar, fişlediğimiz malzemedeki kullanım sıklığına göre şöyledir:

bil- “bilmek; anlamak”, **büzüre-** “inanmak”, **duynat-** “duyurmak”, **duyna-** “duymak”, **esker-** “fark etmek”, **sayındır-** “hatırlatmak”, **sayın-** “hatırlamak”, **çuy:la-** “söylemek; anlatmak”, **boda-** “düşünmek”, **medere-** “bilincine varmak, kavramak”, **uy:t-** “anlatmak”, **idege-** “ümit etmek”, **küze-** “istemek, dilemek”, **bildingir** “anlaşılır; bilinen”, **çuy:ajok** “şüphesiz(dir)”, **ildey** “açık, sarılı”, **bildin-** “bilinmek”, **xereçile-** “tanıklık etmek”, **dadaçalza-** “şüphe duymak”, **çigzin-** “şüphe duymak”, **közül-** “gözükmek”, **ut-** “unutmak”, **kör-** “görmek”, **badıtka-** “kanıtlamak, doğrulamak”, **çayı-** “buyurmak; yaptırmak”, **sayyar-** “çözümlemek”, **ayt-** “belirtmek”, **demdegle-** “belirtmek”.

5 Türkiye Türkçesindeki kullanımlar için bk. Taylan 1993.

6 Bizim makalemizin konusunu doğrudan ilgilendirmedeği, farklı bir inceleme konusu olduğunu düşündüğümüz için burada gramerleşende- fiili üzerinde kullanılan –er (TT. –DİK, -(y)AcAK) sıfat-fiil ekleriyle oluşan isim-fiil cümlelerindeki zaman ve görünüş sistemiyle ilgili konuya değinmek istemedik. Bu konu için johanson1971 ve Aydemir 2010’a bakılabilir.

- (12) *Maña: baza-la ol dayınçınıñ memorial sambırazı köstüp-le keer boor de:rziñge idege:rbis.* (Ertem Sözü No:26, s. 4)

‘Burada yine o savaşçının anıt levhasının gözükeceğini ümit ediyoruz.’

közül- (F) “gözükmek” –**üp** (ZF) –**le** (ENT) **kel-** (YRDF) –**ir** (SF) **bol-** (YRDF) –**ur** (SF) **idege-** (F) “ümit etmek” –**er** (SF) **bis** (ŞZ) “biz”

- (13) *Ak-Sug azı Şambala oranıñya olarnı akı-duñmazı-bile dömey e:ldek-evileñ hüle:p alur de:rziñge olarbüzürep turıannar.* (ADT, 28)

‘Ak-Sug veya Şambala’da onları kardeşleri gibi nazik, kibarca kabul edeceğine inanmışlardır.’

hüle:- (F) “kabul etmek” –**p** (ZF) **al-** (YRDF) –**ır** (SF) **de:rziñgeolar** (ŞZ) “onlar”**büzüre-** (F) “inanmak” –**p** (ZF) **tur-** (YRDF) –**gan** (Geçmiş ZE) –**nar** (ŞE)

Türkiye Türkçesinde sıfat-fiilli yan cümlede yer alan tamlamada özne çoğunlukla ilgi hâli (genitive) ekli, yüklem ise iyeliklidir. *Ahmet* [*{Ali'nin gel-diğ-in-i} bil-diğ-in-i} söyle-di* (Johanson 2013: 74-75). Tuvacada *deerzi(n)(ge)* ile kurulan yan cümlede özne her zaman yalın (nominative) , yüklem ise her zaman iyeliklidir.

- (14) *Orta:kı vekter üyezinde [{türk aymaktarınıñ çonu}bijik bilir turıan de:rzi], turaska:ldarınıñ utkazından bildinip turar.* (TÇK, 54)

‘Ortaçağ zamanında Türk oymaklarının halkının yazıyı bildiği yazıtların içeriğinden anlaşılmaktadır.’

türk aymak (İ) “oymak” +**tar** (ÇE) +**nıñ** (GEN) **çon** (İ) “halk” +**u** (İYE3) **bijik** (İ) “yazı” **bil-** (F) “bilmek” –**ir** (SF) **tur-** (YRDF) –**gan** (SF) **de:rzi**

- (15) *O:n artık [{berge çüve} bar de:rzin] İña:jik bilip turgan.* (KB, 126)

‘Ondan daha fazla zor şeyin (var) olduğunu İnaajık biliyordu.’

berge (S) “zor” **çüve** (İ) **bar** (İ) “var” **de:rzin**

3. Alternatif Kullanımlar

İsimler üzerinde *deerzi* (subjunctor) kullanılmadan, doğrudan ismin üzerine gerekli morfemlerin (iyelik eki ve belirtme hâli eki) getirilmesiyle aynı işlev ve anlam sağlanabilir.

- (16) *O:ñçuıya:azında xamı büzürel barın eşteri eskerip ka:n.*

‘Onun konuşmasında gerçek bir inancın varlığını (var olduğunu) arkadaşları fark etti.’ (KB, 15)

bar (İ) “var” +**ı**(İYE3) +**n** (AKK)

(17) *O:η düvünden erikke çedir oruktuj **kadırın** körbes sen be.*

‘Onun dibinden kıyıya kadar yolun sarp olduğunu (sarplığını) görmüyor musun?’ (KB, 159)

kadır(İ) “dik, sarp” +**ı** (İYE3) +**n** (AKK)

Örneklerdeki yapılar, anlam ve işlev farklılığı yaratmadan;

bar de:rzin (=barın)

kadır de:rzin (=kadırın)

şeklinde de kurulabilir.

Cümlede *deerzi(n/nge)* ile sağlanan “F–dİğI(nI)/(nA), F-(y)AcAğI(nI)/(nA)” yapısındaki işlev, doğrudan fiil kök veya tabanı üzerine gelen sıfat-fiil eki, 3. kişi iyelik eki, belirtme hâli (akkuzatif), yönelme hâli (datif) [F+SF+İYE3+(AKK)/(DAT)] ile sağlanabilir.

(18) *Uzun şı:rak Semyonça olar küş **çetpezin** bilirler.*(KB, 157)

‘Onlar, uzun güçlü Semon’a gücün yetmeyeceğini bilirler.’

çet- (F) “yetmek” –**pes** (SF) +**i** (İYE3) +**n** (AKK)

(19) *O:η **çedip keliringe** büzüreveyn çorza-da:, ol kırıyan-açazın utpayn saktıp çora:n.* (KB, 173)

‘Onun geleceğine inanmasa da, dedesini unutmamış, onu özlemişti.’

çet- (F) “ulaşmak”, –**ip** (ZF), **kel-** (YRDF) “gelmek”–**ir**(SF) +**in** (İYE3) +**ge** (DAT)

(20) *Adazı çok aparıanda, ulıy oğlu uluzun azıra:r deş **kızıp-kılayıp çoru:run** avazı bilip, ana: çorça:rlanır turıyan.* (KB, 55)

‘Babası öldüğünde büyük oğlunun ev halkını bakmak için çabalayacağını annesi bilir, bununla gururlanırdı.’

kız-(F) “çabalamak” –**ip**(ZF), **kılay-** (F) “çabalamak” –**ip** (ZF), **çoru-** (YRDF) “yürütmek”–**ur**(SF), +**u** (İYE3) +**n** (AKK)

(21) *Inçalza-da: o:η çarıyıs şayın, çarıyıs xonu:n erttirip alırı kayı xire **berge turıyanın** aña:çorba:n ulus kayın bilir.*(KB, 170)

‘Fakat oranın tek bir saatini, tek bir gününü geçirmenin ne kadar zor olduğunu orada bulunmamış kişi nereden bilir.’

berge (İ) “zor”, **tur-** (YRDF) –**yan** (SF) +**ı** (İYE3) +**n** (AKK)

(22) *Kövürügnüñ çamdık ıyaştarı irip turarın eskerip ka:n.*(KB, 53)

‘Köprünün bazı ağaçlarının çürüdüğünü fark etti.’

iri- (F) “çürümek” –**p** (ZF), **tur-** (YRDF) –**ar** (SF) +**ı** (İYE3) +**n** (AKK)

(23) *Tara:çaagay boluru ildeñ.* (KB, 114)

‘Tahılların iyi olacağı açık.’

çaagay (İ) “iyi, güzel”, **bol-** (YRDF) –**ur** (SF) +**u** (İYE3)

(24) *Tıvalarınñ ögbeleri muñ-muñ çıldar burunya:r bijik-biliglig, bedik kulturalıg, baylak uran çü:ldüg çora:nı bildingir.*(<http://www.tuvsu.ru>)

‘Tuvaların atalarının yıllar önce bilgili, yüksek kültüre ve zengin bir sanata sahip oldukları bilinir.’

çoraanı: çoru- (YRDF) –**yan** (SF) +**ı** (İYE3)

Yukarıdaki örneklerdeki yan cümleler, anlam ve işlev farklılığı yaratmadan, ana cümlenin yüklemelerini de göz önünde tutarak *deerzi(n)/(nge)* bağlayıcısını kullanarak da kurulabilir:

küş çetpes de:rzin (=küş çetpezin),

kızıp-kılayıp çoru:r de:rzin (=kızıp-kılayıp çoru:run),

çedip kelir de:rzinge (=çedip keliringe),

berge turyan de:rzin (=berge turyanın),

irip turar de:rzin (=irip turarın),

ça:γay de:rzi / ça:γay bolur de:rzi, (=ça:γay boluru),

... *çü:ldüg de:rzi / çü:ldüg çora:n de:rzi*(=çü:ldüg çora:nı)

Yukarıda incelediğimiz örneklerde sadece üçüncü kişilerde kullanıldığını gördük. Üçüncü kişilerde bu yapı kullanılıyorsa, diğer şahıslarda nasıl bir yapıyla karşılaşılmaktadır? Bu durumda *deerzi* ile ifade edilen anlam, başka yardımcı fiiller (tur-, bol- vb.) yardımıyla iletilmektedir. Aşağıdaki örnekle bu karşılaştırma somutlaştırılabilir.

(25) ...*Tıvanınñ eñ-ne bedik da:nın kırınğa azar ujurluğ kızıl tuktu biske xüleedip berip tura, ındıy uluğ hündülüğ da:lğam kü:sedirde, çedi:şkinnig boluruvustu küzep kağdı.*(ADT, 51)

‘... Tuva’nın en yüksek dağının zirvesine asacağımız kızıl bayrağı bize verirken, böyle büyük, değerli bir görevde başarılı olacağımızı umdu.’

çedi:şkinnig (İ) “başarılı”, **bol-** (YRDF) “olmak” –**ur** (SF) +**uvus** (İYE1Ç) +**tu** (AKK)

Sonuç

Pek ok Türk lehçesinde *de-* fiilinden gramerleşerek oluşan edat ve bağlaçların sıklıa kullanıldığı görülür: Kırgız, Kazak, Tuva vd. *dep*<de-p ‘diye, için, gibi’, Tatar *digen*<di-gen ‘için’, Hakas *tizeŋ*<ti-ze-ŋ ‘ise’, Altay *deze*<de-ze ‘ise’, Tuva *deeş*<de-geş ‘için’ vb. Kullanım sıklığı bu kadar fazla olan bir fiilin zamanla kullanım alanını daha da genişleterek farklı işlevlerle görev yapması anlaşılabilir bir durumdur. Tuvacada *de-* fiilinden gelişen *deerzi(n/nge)* ‘dendiği(ni)/(ne), deneceği(ni)/(ne)’ yapısının artık asıl anlamından uzaklaşarak, cümlede kendinden önceki isim veya sıfat-fiilli bir yapıdan sonra ‘... olduğu(nu)/(na), ... olacağı(nı)/(na), ...F-dığı(nı)/(na), ...F-(y)acağı(nı)/(na)’ anlamlarıyla gramerleştiğini görmekteyiz. oru:r *de:zinge* ‘gidecek dendiğine’ veya *baylak de:zrin* ‘zengin dendiğini’ şeklinde aktarılabilecek örneklerin ‘gideceğine / gidecek olduğuna’, ‘zengin olduğunu’ tarzında aktarılması gerektiği pek çok örnekle kanıtlanmaktadır. Ayrıca, *deerzi(n/nge)*’nin, bitimsiz yan cümleler oluştırmakta, burada bir bağlayıcı işlevini yüklenmekte olduğunu ve bu yapının, ana cümlenin fiilleri incelendiğinde, olay hakkında bazı bilgiler sunduğunu görmekteyiz.

Taranan Eserler

- ADT : Yuriy Promptov, *Aziya Diptiŋ Tvnde*, Tıvanıŋ Nomndrer eri, Kızıl 2006.
 ES : Ertem Sözü, No: 26, 2012.
 KB : Ekaterina T. Tanova, *Kara-Bay*, Tıvanıŋ Nomndrer eri, Kızıl 2008.
 TK : Zoya Samdan, *Tıva ogaaldıŋ Kokpaları-bile*, Respublika Topografıyazı, Kızıl 2005.

İnternet Kaynakları

- <http://gov.tuva.ru> (07.12.2011)
 (<http://www.tuvsu.ru>)

Kısaltmalar

- AKK : Akkuzatif
 Alm. : Almanca
  : okluk
 DAT : Datif
 F. : Fiil
 İ : isim
 İng. : İngilizce
 İYE : İyelik eki
 SF : Sıfat-fiil eki
 şZ : şahıs zamiri
 Tat. : Tatarca
 TT. : Türkiye Türkçesi
 Tuv. : Tuvaca
 YRDF : Yardımcı Fiil
 ZF : Zarf-fiil eki

Kaynakça

- ANDERSON, Gregory D.S. (2004). *Auxiliary Verb Constructions in Altai-Sayan Turkic*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ARIKOĞLU, Ekrem & KUULAR, Klara (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ASLAN, Sema (2012). “Türkiye Türkçesinde *Ol-* Yardımcı Fiilli Yapıların Görünüş-Zaman Bildirimindeki İşlevleri”, *Bilig*, Güz 2012, S. 63, s. 11-30.
- AY, Özgür (2011). “*Ol-* Fiili ile Yapılan Birleşik Çekimler ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine”, *Turkish Studies* 6/1, s. 659-671.
- AYDEMİR, İbrahim Ahmet (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- BACANLI, Eyüp (2009). *Kılınış Kategorisi ve Kılınışsal Belirleyici Olarak Yardımcı Fiiller*, Ankara: Asal Yayınları.
- BACANLI, Eyüp (2014). “Türk Dillerinde Alomorfi Koşullanması”, *Türkbilgi*, 27, s. 13-39.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK.
- BAYIR-OOL, Aziyana (2009). “O slujebnom slove deerge v Tuvinskom yazıke”, *Sibirskiy Filologičeskiy Jurnal*, 2, s. 152-156.
- CAMPBELL, Lyle (1999). *Historical Linguistics*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- DEMİRCİ, Kerim (2008). “Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme”, *Bilig*, Bahar 2008, S. 45, s. 131-146.
- DÉNY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* (Çev. A.Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Vekaleti.
- DOĞAN, Şaban, ÖZALAN, Uluhan (2013). “Eski Uygurcada Tetir/Titir Cevher Fiili Üzerine”, *Türük, Dil, Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi* 1, s. 252-263.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.
- ERGİN, Muharrem (1998). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.
- ERGÖNENÇ, Dilek (2006). “Nogay Türkçesinde Sıfat-fiillerle Kullanılan Bol- Fiilinin İşlevleri”, *Karadeniz Araştırmaları* 3/10, s. 148-156.
- GABAIN, Annemarie (2000). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (1990). “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı”, *Türk Dili*, S. 466, Ankara, s. 187-190.
- GÖKÇE, Faruk (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- HEINE Bernd, KUTEVA Tania (2002). *World Lexicon of Grammaticalization*, United Kingdom: Cambridge University Press.
- HOPPER, Paul J, TRAUGOTT, Elizabeth C. (2003). *Grammaticalization*, Second Edition: Cambridge Textbooks in Linguistics.
- İSHAKOV, F.G., PAL'MBAH, A.A. (1961). *Grammatika Tuvinskogo yazıka - fonetika i morfologiya*, Moskva: Izdatel'stvo Vostočnoy Literaturı.
- JOHANSON, Lars (1971). *Aspekt im Türkischen*, Vorstudien zu einer Beschreibung des Turkeitürkischen Aspektsystems, Uppsala: Acta Universitatis Uppsaliensa, 1.
- JOHANSON, Lars (1997). “Türkiye Türkçesinde Zaman ve Kip Çekiminde Birleşik Yapılar Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* [2000], s. 215-224.
- JOHANSON, Lars (1998). “The Structure of Turkic”, (Yay. Johanson, Lars&Csató, Éva A.) *The Turkic Languages*, London: Routledge, s. 30-66.
- JOHANSON, Lars (2003). “Evidentiality in Turkic”, *Studies in Evidentiality*. (Eds. Alexandra Y.

- Aikhenvald& Robert Malcolm Ward Dixon), Amsterdam: John Benjamins, s. 273-290.
- JOHANSON, Lars (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (Çev. Nurettin Demir), Ankara: TDK Yayınları.
- JOHANSON, Lars (2013). "Selection of Subjunctors in Turkic Non-Finite Complement Clauses", *Bilig* 67, s. 73-90.
- KARAHAN, Leyla (2004). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Gramer; (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- KURŁOWICZ, J. (1965). "The Evolution of Grammatical Categories", *Diogenes* 51, s. 55-71.
- LEHMANN, Christian (2002). *Thoughts on Grammaticalization*, Second, Revised Edition, München: Newcastle.
- ÖZMEN, Mehmet (2000). "Olmak Fiili ile Kurulan Birleşik Fiil Çekimleri Üzerine", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, C. 2, s. 1417-1426.
- SAT, Ş.Ç., SALZINMAA, E.B. (1980). *Amđı tva literaturlug dil*, Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- SAT, Şuluu Çırgal-ooloviç (1961). "O nekotorih slujebnih slovah, voznişkih na baze glagol'noy snovidi- (de-) "govorit" v Tuvinskom yazıke", *Uçeniye Zapiski*, Vıpusk 2, s. 47-64.
- ŞÇERBAK, A. M. (1987). *Oçerki posravnitel'noy morfologii tyurkskix yazıkov (nareçıye, slujebniye çastireçi, izobrazitel'niye slova)*, Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka".
- ŞÇERBİNİN, V. G. (1998). *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, Moskova.
- TATARİNTSEV, V. İ. (2002). *Etimolojişeskiy slovar' Tuvinskogo yazıka*, Tom II. Novosibirsk: "Nauka".
- TAYLAN, Eser Erguvanlı (1993). "Türkçede -DİK Ekinin Yantümcelerdeki İşlevi Üzerine", *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s. 161-171.
- TEKİN, Talat (1983). "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine". *Genel Dilbilim Dergisi*, C.2, Sayı 7-8. Ankara, s. 10-17.
- TUNA, Osman Nedim (1986). "Türk Dilbilgisi (Fonetik, Morfoloji)", *İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları*3, Malatya, s. 21-23.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.